

oluşmasına, örneğin cedel “âdâbü'l-bahs” in, hitabet de “ilmü'l-meânî” nin oluşmasına yol açmıştır. Aristotelesçi ilimlerin kendileri ise ya dönüşmüş ya da başka ilimlere bölünmüştür. Dolayısıyla bu değişimleri değerlendirmek ve sadece İslâm ulemâsının mantığa katkılarını değil, mantığın İslâm kültürüne katkılarını da ele almak gerekmektedir. Yazımızı sonlandırırken “Arabic Logic” in hem birincil hem de ikincil literatür açısından oldukça zengin kaynaklardan istifade ettiğini ve hemen her konuda okuyucuya Arapça mantık literatürüne gitme imkânı sağladığını belirtmek isteriz.

Harun Kuşlu

(Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

The Madrassah Challenge: Militancy and Religious Education in Pakistan

C. Christine Fair

Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2008, xx+145 sayfa.

11 Eylül sonrasında Pakistan medreseleri, radikal İslâmî gruplarla bağlantılı olarak militan yetiştirdikleri iddiasıyla uluslararası arenada, küresel güvenliği tehdit eden kurumlar olarak lanse edilmeye başlanmıştır. Bu durumla bağlantılı olarak özellikle Amerika Birleşik Devletleri ve Birleşik Krallık, Pakistan hükümetini medreseler ile militan gruplar arasındaki bağlantıları koparacak şekilde medrese reformu gerçekleştirmesi yönünde “teşvik” etmektedir. Bunun yanında medreselerin ulusal düzeyde mezheplerarası çatışmaları körüklediği iddiası da yerel hükümet yetkililerini medreselerin eğitim politikalarını sorgulamaya yöneltmektedir.

Konunun uluslararası ilgiye mazhar olması 11 Eylül sonrasında gerçekleştiği için, literatürdeki çalışmalara daha ziyade siyasî bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir.¹ Özellikle Amerika menşeli çalışmalarda Pakistan medreseleri daha ziyade terörist yetiştiren kurumlar olarak ele alınmakta ve bu kurumlarda verilen eğitimin pedagojik yönü büyük ölçüde göz ardı edilmektedir.

1 Söz konusu çalışmalardan birkaçı için bk. *The 9/11 Commission Report: Final Report on National Commission on Terrorist Attacks Upon the United States* (New York: W.W. Norton & Company, Inc. 2004); “Pakistan: Madrassas, Extremism and the Military” (International Crisis Group, Asia Report No. 36, 29 July 2002); Rebecca Winthrop – Corinne Graff, *Beyond Madrasas: Assessing the Links between Education and Militancy in Pakistan* (Center for Universal Education at Brookings, Working Paper 2, June 2010).

Siyaset bilimci C. Christine Fair'in *The Madrassah Challenge* başlıklı çalışması, günümüz Pakistan medreselerinin mahiyet ve işleyişlerini ele alan empirik bir çalışmadır. Doktorasını University of Chicago'da "Güney Asya Dilleri ve Medeniyetleri" üzerine yapan yazarın, Pakistan'ın iç güvenliği, terörizmin sebepleri ve ABD'nin Hindistan ve Pakistan'la stratejik ilişkisi gibi konularda çalışmaları bulunmaktadır.²

Pakistan medreselerini odağına aldığı bu çalışmasında literatür analizi, derinlemesine mülakat ve katılımcı gözlem yöntemlerini kullanan Fair, medreselerin yapısı ve işleyişinden, medrese-militarizm ilişkisine kadar pek çok başlık üzerinden medrese yetkilileri, eğiticiler ve öğrencilerle görüşmeler yapmıştır. Çalışmanın Giriş bölümünde Pakistan medreseleriyle ilgili literatürü eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutan Fair, konuyla ilgili 11 Eylül 2001 sonrasındaki çalışmalarda şüpheliğin ön plana çıktığını ve 2005 sonrasındaki çalışmalarda ise Pakistan'daki medrese kurumlarında işleyen eğitim sisteminin sekerât hali üzere olduğuna varan abartılı iddiaların bulunduğunu belirtmektedir. Söz konusu çalışmalarda ortaya konan verilerin zaman zaman birbiriyle çeliştiğini ortaya koyan yazar³, bunun sebebinin tek türde veri kullanmak olduğu tespitinde bulunmaktadır.

Ana kolu İngiliz eğitim sistemine dayanan Pakistan'da üç ayrı türde eğitim kurumu bulunmaktadır: devlete ait kamu okulları, özel okullar ve medreseler. Pakistan'da resmî din eğitimi, bu üç türdeki okulun her kademesinde verilebilmektedir. İlk bölümde, geniş bağlamli olarak ele aldığı Pakistan eğitim sistemi içinde İslâmî eğitimin yerini konumlandıran yazar, ülkede bulunan bu farklı türdeki okulları ayrı ayrı ele almakta ve İslâmî eğitimin hangi okullarda ne şekilde verildiğine dair tespitlerde bulunmaktadır.

Bölümdeki istatistikî veriler, medrese öğrencilerinin coğrafi bölgeye göre değişen kayıt ve başarı durumlarının zamanla değişen varyasyonlarını içine alacak genişliktedir. Buna göre ülkedeki ilkokul eğitiminin okul türlerine göre dağılım oranları % 62,4 devlet okulları, % 36,9 özel okullar ve % 0,7 medreseler şeklindedir. Yapılan görüşmelerden hareketle Pakistan medreselerinin, çocuklarının dünyevî ilimleri nitelikli şekilde ve İslâmî bir çevre içinde öğrenmelerini isteyen orta sınıf ve orta sınıf üstü ebeveynler tarafından tercih edildikleri

2 Söz konusu çalışmalardan bazıları için bk. C. Christine Fair – Peter Chalk, *Fortifying Pakistan: The Role of U.S. Internal Security Assistance* (Washington, DC: United States Institute of Peace Press, 2006); C. Christine Fair, *The Counterterrorism Coalitions: Cooperation with Pakistan and India* (Santa Monica, CA: RAND, 2004).

3 Bahsi geçen çalışmaların çoğunlukla atıf yaptıkları International Crisis Group'un 2002-2009 yılları arasında yayımladıkları dört ayrı rapordaki, Pakistan medreseleriyle ilgili gerçeklerle uyumlayan istatistikî bilgilerin, söz konusu çelişkilerin kaynağı olduğu söylenebilir.

belirtilmektedir. Gelir dağılımına göre okul türlerindeki öğrenci oranlarına bakıldığında, medrese ve devlet okullarının gelir oranı büyük ölçüde birbirine yakın görünmektedir. Bu bulgulardan hareketle yazar, medrese öğrencilerinin çoğunlukla toplumun fakir kesiminden oldukları şeklindeki genel kabulü de tekzip etmektedir.

Fair'in henüz çalışmanın girişinde ortaya koyduğu en önemli tespit, Pakistan'daki din eğitiminin salt medrese kurumuyla ilgili olmadığıdır. İslâmî derslerin Pakistan devlet okullarında zorunlu ders olarak okutulması ve nüfusun % 60'tan fazlasının devlet okullarında eğitim görmesi, devlet okullarında okutulan İslâmî derslerin içeriğinin de en az medrese müfredatı kadar önemli olduğunu göstermektedir. Bu tespitten hareketle Fair, Pakistan'daki reform politikasında medreselere odaklanılmasının yerinde olmadığını ve devlet okullarındaki müfredatın göz ardı edilmemesi gerektiğini vurgulamaktadır.

Genelden özele bir yöntem takip eden yazar, ikinci bölümde hem resmî hem de resmî olmayan İslâm eğitim kurumlarının organizasyonu ve çeşitlerine odaklanmaktadır. Özellikle medreselerin işlevi ve öğrencileriyle ilgili bilgilerin yer aldığı bölümde, medreselerin İslâmî partiler için "oy bankaları" ve "halk gücü" olarak görüldükleri gibi iddialara rastlanmaktadır. Pek çok medresenin bir dinî partiyle bağının olduğunu ifade eden Fair, –kendi söylemleri bunun karşıtı olsa da– medreselilerin önemli birer siyasî aktör olduklarını ifade etmekte ve bu bağlamda İslâmcı siyasî aktörler ile medreselilerin siyasî aktivizmleri arasındaki bağın, medrese reformu etrafında yapılan pek çok politika tartışmasının özünü oluşturduğunu belirtmektedir.

Görüşülen medrese yetkililerinin çoğu öğrencilerinin siyasî grupların üyesi olmadıklarını, hatta bunun cezayı gerektirdiğini belirtmektedir. Fair, araştırması sırasında patlak veren karikatür krizinin söz konusu iddianın geçerliliğini gözlemlemesi anlamında iyi bir fırsat olduğunu ve bu tarihlerde Câmî'atü'l-'ulûmî'l-İslâmiyye ve Matla'û'l-'Ulûm gibi medreselerdeki eylem ilânlarından hareketle bu iddianın gerçeği yansıtmadığını kaydetmektedir.

Üçüncü bölümde, ilk iki bölümde ortaya koyduğu iddiaların empirik temellendirmelerine yer veren yazar, Pakistan medreselerinin büyük ölçüde militan yetiştirdikleriyle ilgili tartışmalara temel sunmaktadır. Burada, sınır bölgelerde ve Pakistan'ın iç bölgesinde yer alan bazı medreselerin uluslararası terörizmde sınırlı rolünün olduğu; fakat Afganistan'daki isyanlar ve intihar saldırılarında kritik roller üstlendiği ileri sürülmektedir. Ülkedeki mezhepsel şiddetle ilgili oldukça sarsıcı oranların verildiği bölümde, –sınırlı ölçüde de

olsa- militanlar⁴ ile medreselerin bağlantılı oldukları iddia edilmektedir.

Çalışmadaki temel fikir, tüm medreselerin militanlıkla doğrudan bir bağlantısı bulunmasa da, onların cihadı teşvik edici bir atmosfer yarattığıdır. Bununla birlikte militan hareketlerle doğrudan bağlantılı olan medreselerin de bulunduğu kaydedilmektedir. Taliban askerlerinin tarihsel olarak Pakistan'daki Diyobandi Medresesi'yle bağlantılı olduğunu kaydeden Fair, Pakistan-Afganistan sınırında yer alan bazı medreselerin, Kuzey ve Güney Vaziristan'daki militan hareketlerle bağlantılarının olduğunu kesin bir dille ortaya koymakta ve Pakistan'ın kabilesel bölgelerindeki medreselerin, Afganistan ve Pakistan'daki intihar saldırılarının kaynağı olduklarına dair delillere ulaştığını kaydetmektedir. Bölümde ayrıca, Pakistan'daki mezhepsel terörizm ile medreseler arasında güçlü bağlantıya dair bulgulara da yer verilmektedir.

Dördüncü bölümde İslâmâbâd'ın medrese reformundaki gücü tartışılmaktadır. Bu bölümde hükümet yetkilileri, medrese yönetici/educatorları ve ülkedeki İslâm âlimlerinin medrese reformuyla ilgili bakış açılarını ortaya koyan yazar, katılımcı görüşlerini sistematik bir şekilde vermeyip, kendi görüşlerini destekleyecek şekilde kullanmaktadır. Pakistanlı otoriteler ve bazı medrese yetkilileri bu söylemin karşısında olsa da Fair, Pakistanlı ve yabancı gözlemcilerin ifadelerinden hareketle, reform çabalarının sınırlı olduğunu kaydetmektedir.

Görüşülen bazı medrese yetkilileri, reforma ihtiyaç duymadıklarını, gerekli değişiklikleri zaten yapmış olduklarını ve ilgili ilgisiz herkesin medrese reformundan söz etmesinin yerinde olmadığını dile getirmektedir. Görüşülen yetkililerin hemen hepsi medrese meselesinin yalnızca Pakistan ve Pakistanlıları ilgilendirdiği ve uluslararası camianın bu konudan uzak durması gerektiği görüşünü paylaşmaktadır. Buna ilâveten bazı hükümet yetkilileri ve Pakistan İslâm ulemâsı, özellikle ABD'nin medrese reformu konusundaki müdahalelerinin yardımcı olmaktan çok zarar verdiğini dile getirmektedir. Zira söz konusu müdahaleler, hükümetin medrese reformuyla ilgili çabalarını halk nazarında gayri meşrû kılmaktadır.

Sonuç bölümünde medrese reformuyla ilgili öne çıkan düşünceleri analiz eden Fair, bunun yanında çalışma boyunca dile getirdiği iki önemli problemi tartışmaktadır. Bunlar medreselerin, öğrencilerini mezhepsel dünya görüşleri çerçevesinde yetiştirmeleri ve medreseler ile militan gruplar arasındaki ilişkidir. Medrese reformuyla ilgili çalışmanın iddiası, Pakistanlı yetkililerin reformdan yana olduğu; fakat medrese yetkililerinin buna karşı çıktığıdır. Yazar burada

4 Yazar militan ve mücahid sıfatlarını, zaman zaman birbiri yerine kullanmayı tercih etmektedir.

medrese yetkililerinin değişime direnmelerinin sebebinin terörizmle ilgili olmadığını, aile şirketi mantığıyla işleyen bu kurumların devlet müdahalesini kabul etmek istemediğini ileri sürmektedir. Bununla birlikte Pakistanlıların, reform konusunda ABD destekli çabalara şüpheli yaklaştıklarını ve ABD'nin bu konudaki asıl niyetinin, ülke eğitim sistemini “de-İslamize” etmek olduğunu düşündüklerini kaydetmektedir.⁵

Pakistan'da mezhepçilik basit şekilde Şia'nın Sünnî Müslümanlara karşı olması anlamına gelmemekte, bu ayırım aynı zamanda Sünnî mezhep çizgisindeki ayrışmaları da içermektedir.⁶ Pakistan medreseleri mezhep merkezli olarak kurulduğu için Fair, ülkedeki mezhepçiliğin, medrese sisteminin üretimi olduğunu ileri sürmektedir. Zira Pakistanlı yetkililerin reformla ilgili görüş birliğinde oldukları nokta, medreselerin öğrencilerine mezhepsel dünya görüşlerini empoze etmeye son vermeleri noktasında teşvik edilmeleridir. Medreseleri militan gruplarla ilişkileri bağlamında “küçük fakat riskli” gruplar olarak niteleyen yazar, yalnız medreselerin değil, Pakistan'daki tüm eğitim kurumlarının reform edilmesi gerektiği düşüncesindedir. Kitapta ifadelendirilmemekle birlikte, alt metinde reformla kastedilen, daha nitelikli bir eğitim sistemi inşa etmek değil, Pakistanlı öğrencilerin mezhepsel ve dinî farklılıklar noktasında toleranslı yetişmeleri yönündeki müfredat değişikliğidir.

Çalışmanın sonunda Pakistan'ın iki önemli medresesiyle ilgili iki ek yer almaktadır. İlk ekte, Vifâku'l-Medâris'in ilkokuldan üniversite sonrasına uzanan ders programı ve burada okutulan bazı cerh metinlerinin listesi bulunmaktadır. İkinci ekte ise, Ders-i Nizâm'de okutulan tefsir, hadis, fıkıh, akaid, âdâb, sarf ve nahiv, mantık, felsefe, tıp, astronomi, aritmetik ve tarih gibi ilimlerde okutulan bazı Arapça metinlerin listesi yer almaktadır.

Sonuç olarak Fair'in bu çalışması, Pakistan hükümet yetkilileri, medrese yetkilileri, eğitimciler ve öğrencilerin görüşlerine yer vermesi itibarıyla çok boyutlu bir bakış açısıyla yapıldığı iddiasını taşısa da, –büyük ölçüde– girişte bahsi geçen politik içerikli çalışmalarla paralel bir zihniyetin ürünü gibi görünmektedir. Yazar, “medrese içi” görüşmelerin analizinde zaman zaman “niyet okuma” olarak değerlendirilebilecek yorumlarda bulunmaktadır. Öte yandan, medreselerin İslâm dünyasındaki sivil savaş fikirlerinin merkezi olduğunu ileri süren Fair, özellikle ilk bölümleri itibarıyla siyasî yönü ağır basan bir çalışmaya imza atmış olsa da, bu çalışma önceki örneklerinden farklı olarak

5 Yazar burada ABD'deki üst düzey bir yetkilinin, söz konusu reform teşvikinin amaçlarından birinin gerçekten de Pakistanlıların söz ettiği “de-İslamize” çabası olduğunu belirttiğini kaydetmektedir.

6 Söz gelimi yazar, Pakistan'da Barelvililer'in Diyobandiler'e olan karşıtlığının, en az Şii-Sünnî karşıtlığı kadar şiddetli olduğunu belirtmektedir.

Pakistan kaynaklı istatistiklere de yer vermesi ve konuyla ilgili çelişkili verileri doğrulaması bakımından bu alanda yapılan çalışmalar arasında daha gerçekçi bir konumda konumlandırılabilir. Bunun yanında özellikle medrese-militarizm ilişkisi ve Pakistan'daki medrese reformu konularına getirdiği yeni bakış açıları, çalışmanın değerini artırmaktadır.

Ümmügül Betül Kanburoğlu

(Arş. Gör., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi)

Sexual Ethics and Islam: Feminist Reflections on Qur'an, Hadith, and Jurisprudence

Kecia Ali

Oxford: Oneworld Publications, 2006, xxviii+ 217 sayfa.

İslâm, fıkıh ve kadın konuları üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Amerikalı Müslüman-feminist yazar Kecia Ali, "Money, Sex and Power: The Contractual Nature of Marriage in Islamic Jurisprudence of the Formative Period" adlı doktora çalışmasıyla bağlantılı olarak kaleme aldığı kitabında, klasik ve modern dönemde İslâm'daki cinsel ahlâkın boyutlarını inceleyerek Kur'an, hadis ve hukuk üzerine geliştirilen feminist yaklaşımları kadın ve evlilikle alâkalı çeşitli bahisler üzerinden değerlendirmektedir. Herkes tarafından kabul görececek bir cevap bulmanın zor olduğu konulara değinen kitap, kadınla ilgili söz konusu bahislere ve ilgili problemlere İslâmî perspektiften cevap araması, klasik ve modern İslâm söylemlerini karşılaştırmalı bir analizle sunması açısından önemlidir.

Her şeyden önce, İslâm dünyasında cinsellikle alâkalı konuların genellikle bastırıldığı, âlimlerin bu konuları gündemlerine almaya çekindiklerini ifade eden Ali, bu konuların karşılaştırmalı bir bakış açısıyla tartışılmasının gerekliliğine işaret etmektedir (s. xxiv). Batı'daki Müslümanların yaptığı çalışmaların genel olarak Batılı eleştirilere cevap oluşturma ekseninde şekillendiğini belirten yazar, buna karşılık kendisinin Müslüman olmayanlara hitap etmekten ziyade, çağdaş Amerikalı Müslümanları esas aldığını, onların değerleri ve beklentileriyle ilgilendiğini belirtmektedir.

Kitap boyunca özellikle tartışılan ve ana tema olarak kurgulanan konu, klasik dönemin cinsel ahlâk teorisinin modern Müslüman deneyimlerindeki izdüşümüdür. Bu temel hedefe hizmet etmek üzere kaleme alındığı görülen